

МІСТО КАЛЬНИК ПІД ВЛАДОЮ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ

Г.Д.Казьмирчук

(доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка),

М.Г.Казьмирчук

(кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

В статтє раскрывается социальное и религиозное развитие клира и прихожан городка Кальника в XVIII веке на основе впервые обнаруженных документов инспекции Греко-католической церкви. Также авторы анализируют борьбу клира кальницкого деканата за православие в период трех разделов Польши.

In the article is analyzed the social and the religious development the clergy and church members of Kalnyk's township at the XVIII century from unknown documents the Byzantine-rite Catholic Church. Also, authors are analyzed the struggle of Kalnyk dean's clergy for Orthodoxy at the period of Three divides of Poland.

Протягом кількох століть на правобережжі України панівною була греко-католицька церква. Її підтримувала королівська влада Речі Посполитої і місцеві польські магнати та шляхта. Служителі цієї церкви займали значні позиції у соціальному, релігійному й економічному житті регіону, зокрема й міста Кальника. На землях Правобережжя, Галичини та Волині існувала Київська унійна митрополія. Вона у свою чергу поділялася на крилоси (Барський, Браславський, Галицький та ін.), які мали намісництва (Браславський крилос мав 10 намісництв: Браїлівське, Браславське, Вінницьке, Кальницьке та ін.) та деканати. Такий церковний устрій упродовж XVII–XVIII ст. не був сталим: мінялися крилоси, намісництва, деканати, єпархії. Містечко Кальник у документах візитаційних перевірок називалося центром намісництва, деканату та протопопії.

Візитації – це системний опис греко-католицьких храмів. Вони проводилися комісією, у складі якої були кілька парохів, або один візитатор. Після перевірок оформлялися документи-звіти – акти (протоколи) генеральних і деканатських візитацій (1, 337). Низку подібних документів, які могли складалася із однієї або кількох сторінок, описав Ігор Сковчеляс. Власне він найгрунтовніше опрацював Генеральні візитації за 1726–1727, 1730–1733, 1738–1744, 1745–1748 роки, де згадується Кальницьке намісництво. Відповідно до визначених вище років візитації у Кальницькому намісництві було 24, 24, 24, 55 церков. За 1726–1727 рр. візитаційних документів Кальницького намісництва не збереглося, за 1730–1733 рр. збережено 24 описи, за 1738–1744 рр. – жодного. За наступну візитацію (1745–1748 рр.) також описів не збереглося. Прізвище візитатора за 1726–1727 рр. не встановлено, а за наступні періоди – відповідно: Гедеон Загачевський, Єронім Жураковський, Севастян Білинський (2, Додаток № 1).

Ігорем Сковчелясом залишилися не описаними ще дві, відомі нам, візитації. Одна зберігається у Державному архіві Житомирської області за 1758 р. (протопресвітерська) (3, 13зв.-14), а друга, генеральна за 1782 р. (4, 3-4зв.), – в Інституті рукопису НБУ НАН України за 1789 р. (5, 1-3) У цих документах простежується уніатський слід у містечку Кальнику як центрі Кальницького деканату.

Піонерами візитаційних студій були Іван Франко та Ісидор Шараневич, Богдан Барвінський, Меланія Бордун, Іван Крип'якевич та ін. Системно й ґрунтовно досліджує

це надзвичайно важливе архівне джерело Ігор Скочеляс. Низка його статей і двотомне видання документів доводять, що ця проблема цікавить молодих дослідників України.

Візитації Кальницького деканату за 1730–1733 рр. були предметом вивчення І. Я. Скочилися у дисертаційному дослідженні. Зокрема, він твердить, що Кальницький деканат згадується ще у 1701 та 1721 рр., але конкретна кількість його храмів невідома. Найбільш ґрунтовно автор описує храми цього деканату за 1730–1733 рр. (6, 97, 131) У додатках подає кілька карт Львівської єпархії, де відзначається Кальник як центр однойменного деканату (6, 223, 227, 228).

Дослідник детально охарактеризував зміст візитацій, виділяючи при цьому 17 пунктів, на які інспектори давали детальну відповідь. Інколи питань було менше, що свідчило про поступове формування типових вимог. Крім статистичних і демографічних відомостей, візитатори інколи акцентували увагу й на політичних подіях, стихійних лихах. Недоліком таких документів була відсутність у них матеріалів про простих мирян (6, 104-105).

Акти, які склали візитатори, були типові. Вони, як правило, включали такі складові: коли і з якого матеріалу побудована церква, хто був її патроном; яке забезпечення храму необхідним церковним начинням; хто відправляв службу, його сан і посада; матеріальний стан священика, інколи підсумкова таблиця деканату тощо.

У 1757 р. була проведена протопресвітерська візитація. Кальницьким деканом був о. Стефан Комарницький. Цілком вірогідно він і проводив цю візитацію. Кальницьким парохом був чесний отець Йосип Поторжинський. Він вів спокійне життя, навчав парафіян Катехизми. Храм мав благословіння від Холмського єпископа Йосипа Левицького, затверджене у 1720 р. Київським митрополитом Анастазієм Шептицьким. Патроном храму був власник містечка князь Чорторійський.

Храм побудований із дубових брусів, пофарбований. Мав великий вівтар, де було чотири намісних ікони. Забезпечений богослужбовою літературою (Євангеліє, Службеники, Требник Львівський, Апостол, можливо, київський). У візитації записані: процесійний хрест, дві хоругви з полотна, два облачення тощо. Біля церкви була дзвіниця з 5 дзвонами. Цвинтар не був обнесений парканом. Усіх парафіян – 234 осіб. Парох використовував ґрунти вільно, тобто без обмежень (3, 13-14зв.). Візитатор зажадав від пароха настелити підлогу в храмі, облаштувати цвинтар за допомогою парафіян.

Наступну, генеральну візитацію провів 27 листопада 1782 р. володарський декан, одночасно сквирський парох Григорій Лапинський. Кальницьким священиком був 50-річний Василь Говінський, який закінчив клас філософії. У містечку було 150 дворів, де проживало 936 дорослих і 183 малолітніх (4, 1). У цій візитації більше уваги звернуто на опис храму. Він був триверхим, з трьома банями, які завершувалися залізними хрестами. Дах покритий гонтом, а стіни шальовані дубовими дошками. У споруди із заходу і з півдня було двоє дверей, які кріпилися на металевих петлях і мали внутрішні засуви. Храм мав вісім вищих та стільки ж середніх вікон без металевих ґрат. У середині скрізь вислана підлога з липових дощок. Пишний різьблений з царськими вратами та двома бічними дверцятами. Вівтар поділявся прекрасними стовпчиками. У вівтарі пофарбований під срібло і золото знаходився образ “Господа Ісуса Назарейського”. У вівтарі було багато інших необхідних для служби церковних речей. Дзвіниця не завершена, а цвинтар так і не загордили (4, 4зв.).

16 січня 1790 р. Ямпільський декан Григорій Любанський розпорядився провести огляд (візитацію) Кальницького деканату. Його огляд провели під керівництвом превелебного отця Андрія Плесецького. У ньому взяв участь Кальницький декан, який одночасно був парохом с. Кошланів. Кальницьким парохом тоді був Ієронім Марковський. До складу комісії входили й інші парахи: Михайло Шидловський, Августин Більський, Василь Плотницький. У результаті роботи цієї комісії було

підготовлено документ візитації на 214 аркушів (4, 1). Розпочинався він описом церкви містечка Кальника. Після цього вміщено опис ще 43 церков Кальницького деканату.

Візитація розпочинається описом Кальницької церкви, якою “опікувався” власник містечка Юзеф Плятер. Церква знаходилася на не зручному пагорбі. Побудована з чотирьох граних брусів, оброблених сокирою, ззовні дошками не обшита, за винятком віконних проїмів (4, 1зв.). У плані була хрестоподібна з двох сторін, мала прибудови з окремими входами. Перед входними дубовими дверима був відкритий ганок, який мав накриття, увінчане маленькою банькою. Літні двері, які закривалися залізним засувом. На нижньому ярусі храм мав 6 квадратних вікон, а на вищому рівні було ще 8 круглих вікон, на яких залізних ґратів не було (4, 1зв.). Храм мав три бані. На двох були чорні металеві хрести, а на третій – позолочений.

Внутрішній інтер'єр розпочинався з добротної дубової підлоги. Був також різьблений п'ятирусний іконостас, пофарбований у зелений колір з використанням позолоти та ліпнини. За ним на стіні висіла намальована на тканині ікона, яку називали “Небо”. Іконостас прикрашався іконою Ісуса, зображеного на дошках без шат, Божої Матері – копія Ченстоховської божої матері.

Церковне начиння складалося з жертovníка, свічника, антемиса (антимена), ще одного антимена, подарованого Феліціаном Пилиповичем Володкевичем, 2 позолочених келишків, пари бронзових ліхтарів на вівтарі і ще 1 бронзового круглого ліхтаря, однієї бронзової і однієї білої з композиційною прикрасою кадильниці, ложечки, одного бронзового дзвіночка, чудового вівтарного срібного хреста, з позолоченими “особками”. У церкві були кілька перемін одягу для парохів, службова література (4, 1).

Дзвіниця була побудована окремо. Мала чотири дзвони. Найбільший важив 40 оків (ок = 1, 282 кг.). Біля церкви був цвинтар 70 ліктів довжиною і 56 ліктів шириною. Він тягнувся зі Сходу на Захід, огорожений стовпами різних сортів деревини (4, 1).

Кальницькими парохами були Василь Головінський, який одночасно був кальницьким деканом, після нього Ян Шумович. Ще від 16 серпня 1760 р. священнослужителі володіли одним полем у “трьох руках” 18 днів оранки, сіножатями на 20 косарів. Вони були звільнені від усіляких чиншів та поборів. Парох В. Головінський побудував садибу через тракт від церкви на землі 113 на 102 ліктів. Після того, як він помер, його вдова вийшла заміж за пароха Ієроніма Марковського (5, 2).

7 грудня 1867 р. Олександр II схвалив прийняті Сенатом Правила про будівництво нових та ремонт старих храмів у дев'яти західних губерніях імперії. Ухвала складалася з 58 параграфів і стосувалася різних сторін діяльності церковно-будівельного присутствія. “Розділ 6. Загальні правила для облаштування церков” дозволяв будувати цегляну церкву тоді, коли у приході буде не менш як 1500 прихожан обох статей, у населених пунктах, де є католицькі костели, де є чудотворні ікони, де буде значний приплив паломників, де є відповідний будівельний матеріал (7, 377). Дерев'яні храми зводилися або відновлювалися тоді, коли під церквою був кам'яний підмурок, а в середині і зовні дерев'яні стіни шалувалися дошкою і фарбувалися олійними фарбами, а дах мав бути із залізним покриттям (7, 377).

Самодержавний уряд дбав про підтримання храмів у належному стані, особливо у другій половині XIX ст., коли більшість приміщень церков стали старими і вимагали їх заміни або ремонту. Відповідно до розпорядження Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, генерал-лейтенанта графа Олексія Павловича Ігнат'єва будуть складені відомості про побудову нових та реконструкцію старих храмів з 1868 по 1890 роки. За цей період у Київській губернії буде побудовано і відремонтовано 603 храми (8, 22-22зв.), з них 63 в Липовецькому повіті на загальну суму 363583 руб. (8, 24 зв., 33, 43 зв., 49 зв.). Із інструкції відомо, що необхідно було подати таку інформацію генерал-губернаторові про храми: 1. відбудовані або відремонтовані на кошти прихожан

і “за рахунок церковно–будівельного кредиту”; 2. “відомість про число новозбудованих і капітально відбудованих церков, за той же період, за рахунок прихожан без допомоги казни” (8, 22-22зв.).

Після Люблінської 1596 р. унії на Правобережжі України за підтримки польської корони розпочинається наполегливе висвячення православних храмів у греко–католицькі. Створюється Київська греко–католицька митрополія, яка охоплює Львівсько–Галицько–Кам’янецьку єпархію. В адміністративному відношенні ця територія поділялася на крилоси, намісництва або деканати. У XVII–XVIII ст. містечко Кальник часто був центром намісництва або деканату. Зокрема, на думку львівського вченого Ігора Скочиляса, Кальник, про що свідчить нещодавно опублікований реєстр “катедрадика” 1708 р., залишався центром намісництва навіть у 1673–1674 рр., коли перебував під владою турецьких військ (9, 158-177).

У кінці XVIII ст. містечко Кальник входило до складу Вінницького повіту Брацлавського воєводства. Повіт “у церковному відношенні ділився на дві частини. Східна частина прилягала до животівської, західна – до кальницької” протопопії (10, 994).

Містечко Кальник з першої чверті і до кінця XVIII століття був релігійним центром Київської греко–католицької митрополії. У документах він писався як: намісництво, деканат, або протопопія. Керівникам цих об’єднань підпорядковувалася різна кількість церков. Зокрема, у 1726–1727, 1730–1731, 1740–1741 рр. до Кальницького намісництва належало 24 церкви, а в 1746–1748 рр. – 55 (2, Додатки № 1-3).

Дослідження складних стосунків православних і уніатів на Правобережжі протягом XVII–XVIII століть – складна й кривава сторінка України. Звернення до друкованих джерел про ці події дозволяє розкрити маловивчену сторінку вітчизняної історії. Соціальні проблеми на зрізі мікроісторичного розвитку мають нагальну потребу, оскільки не тільки заповнюють недостатньо розкриту ситуацію, але й створюють певну документальну основу для наукового й об’єктивного висвітлення.

Історія боротьби різних конфесій у кальницькому деканаті знайшла часткове висвітлення на сторінках “Киевских епархиальных ведомостей” та у працях П. І. Орловського. Цей історіографічний фрагмент вимагає подальшого вивчення.

Завданням нашої статті є бажання на основі опублікованих матеріалів показати можливості й напрямки майбутніх досліджень, повернувши увагу вчених, і висловити свої роздуми щодо цього питання у вітчизняній історії.

В 1772 р. у містечку Кальнику існувала греко–католицька протопопія Переяславської єпархії, до якої входило 18 парафій сіл Тягуна, Дубровинців, Яструбенців, Купченців, Юрківки, Пархомівки, Паріївки, Вільшанки (передмістя Лінців), Гайсина (передмістя Липовця), Зозова, Митилинців, Росоші, Коробівки та містечок Кальника, Нового Дашева, Старого Дашева та Липовця. Її очолював протопіп кальницький Григорій Леневи́ч (11, 115-118). Кальницьким деканом не завжди були кальницькі парохі. Часто цю посаду займали священики інших парафій деканату. Згодом вони поступово, під впливом політичних та військових подій Росії на Правобережжі наворачалися до православ’я – справжнього “благочестя” напередодні та після третього поділу Речі Посполитої у 1794–1795 роках (12, 41).

Після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) на правобережних українських землях розгоряється запекла боротьба між уніатами, яких підтримували католики і польські власники українських маєтностей, та православними. Похід проти православ’я очолив Львівський уніатський митрополит Леон Шептицький. Йому протистояв православний єпископ Переяславський Іларіон. Обидві сторони використовували негуманні форми боротьби за парафії: наїзди, фізичне знущання над священнослужителями (обрізання борід і волосся на голові, бійки, биття палицями,

стягнення податків, їзда на священниках тощо), а також псування церковного начиння. Обидві ворогуючі сторони скрупульозно збирали конкретні факти подій і використовували у протистоянні перед польським королем.

У цю боротьбу включився кальницький протопіп Григорій Леневиц, який став затятим поборником переходу до православ'я. 12 червня 1776 р. на день Св. Онуфрія Леневиц разом з чечельницьким протопопом Романовським і “російською військовою командою” прибули у с. Янів і застали на цвинтарі тамтешнього уніатського вікарія Василя Скородинського, зажадали від нього ключів від церкви. Оскільки при ньому ключів не було, “то схопили його гвалтовно і хотіли церкву відкрити, головою його об двері церковні п'ятнадцять раз так сильно вдарили, що з рота, носа і очей залився кров'ю, напівмертвий упав на землю” (13, 89). Після цього вікарія віддали під солдатський караул, де голодного й без води тримали три доби. Так само вони вчинили і з уніатським священником с. Гущинці, захопивши храм, а священника Заблоцького вигнали із села. На його місце призначили “посполитого сина Даниїла Поцибу, який назвався Лозенським” (13, 89). Ці та інші приклади уніатський митрополит Леон Шептицький надав польському королю, щоб переконати його в тому, що православну церкву потрібно ліквідувати.

Адекватно діяли й православні священники, які збирали факти про подібні безчинства уніатських служителів щодо їх церкви. Ось один приклад. 1 червня 1778 р. Брацлавський уніатський декан Іван Розворович з “товаришем польським” Броднецьким і чотирма жовнірами “наїхали на містечко Красне” напали на будинок вікарія тамтешнього православного Свято-Воскресенського храму Петра Зборовського і стали вимагати 20 руб. податку званого *subsidium charitativum* (13, 49). Не отримавши грошей, уніати, разом з жовнірами, вирвали на голові і бороді священника волосся, стали бити лозами, поки він не впав без пам'яті. Привівши його до тями, Броднецький став вимагати від нього 8 руб. Відавши 5 руб., священник попросив відпустити його у місто, де б він зміг зайняти ще 3 руб. Жовніри, які його супроводжували, били його по щоках і “ногами топтали”. Коли він віддав їм позичені три рублі, то один із жовнірів сів на священника і наказав везти його через усе місто верстви півтори (13, 49).

Кальницький протопіп Григорій Леневиц разом з Животівським (Семен Переровський), Смілянським (Іоан Радзиловський) та іншими протопопами Переяславської єпархії 1 вересня 1778 р. підписали “доношение” (доповідну) єпископу Іларіону, де були виписані всі знущання уніатів щодо православного священства. Зокрема, у ньому наголошувалося, що вигнаному з парафії православному слугі Божому не дозволяли жити серед посполитих і користуватися землею (13, 49). До Варшави була відправлена делегація православних священників єпархії з низкою документів, щоб донести до короля свої біди.

Уніати продовжували захоплювати православні храми, але турбувалися, щоб надати цим діям видимість законності й справедливості. Ними були розроблені таємні інструкції, як організовувати захвати храмів. Одну таку інструкцію уніатський офіціал представив “прикажчику Кальницькому, який був у складі Дашівського ключа” (13, 99). У ній говорилося, що необхідно переконати громаду села, аби вона письмово вимагала запровадження уніатської віри. За умови, що всю громаду переконати у цьому неможливо, а досить схилити два-три її представники, які б підписали звернення, “що ця громада зі спадкоємцями своїми одностайно бажає бути” в уніатській вірі (13, 99).

Таким чином, аналіз візитацій кальницького деканату вимагає нового підходу при висвітленні демографічних, соціальних та релігійних чинників розвитку містечка Кальника, ролі парохів, архітектури храму, його внутрішнього начиння. Візитації розкривають розвиток греко-католицької церкви в селі, взаємовідносини кліриків із місцевим населенням. Демографічні проблеми, зокрема чисельності населення XVIII ст.,

вирішуються завдяки дослідженню візитацій. Рівень освіти парохів-священиків визначається інспекційними документами. Кілька прикладів, узяті з друкованих джерел, свідчать, що подібні матеріали ще є в архівних установах, і їх потрібно продовжувати виявляти та запроваджувати у науковий обіг. У виявлених документах виокремлено низку соціальних питань про боротьбу православних і греко-католиків за свій вплив на суспільство, за можливе життя кліриків.

1. Сkochиляс І. Документи архіву Кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999.
2. Сkochиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Львів, 2004. Додаток № 1.
3. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 20.
4. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 38.
5. Wizyta dekanatu Kalnickiego i Zywotowskiego // Інститут Рукопису НБУ НАН України. – Ф. 1. – Спр. 2478.
6. Сkochиляс І. Я. Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело: Дис... канд. іст. наук. – К., 1999.
7. О порядке устройства православных церквей в девяти губерниях Западного края // ПСЗРИ. Собрание второе. – Т. XLII. 1867. – СПб., 1871.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 575. – Спр. 8.
9. Сkochиляс І. Намісницький поділ Львівсько-Галицько-Кам'янецької православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI–XVII ст. (частина 2) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13.
10. Липковский В. Уния и воссоединение униатов в 1794–95 году в пределах нынешнего Липовецкого узда // Киевские епархиальные ведомости (Далі – КЕВ). – 1895. – № 21 (неофициальная часть). – 1 ноября.
11. Ведомость в духовную епископию Переяславской консистории, за силу указа оной консистории, с показанием в оной – сколько в протопопии Кальницкой православных до епархии Переяславской приналежащих церквей имеется и о прочем. 1775 года марта 1 дня учинена // КЕВ. – 1894. – № 5.
12. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 277. – Спр. 2.
13. Орловский П. И. Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776–1782 гг. – Камянец-Подольский, 1891.